

Hebrew Writers Association in Israel

התעסקותו של עגנון בחנות הריקה

Author(s): שרה כ"ץ

Source:

Moznaim /

מאזנים

Vol. No. 3 / 1975), pp. 171-177 שבט תשל"ה פברואר

Published by: Hebrew Writers Association in Israel

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23871846>

Accessed: 20-03-2018 08:24 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Hebrew Writers Association in Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Moznaim* / מאזנים.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

התעסקותו של עגנון בחנות הריקה

פל בכל אשר העלו מחשבותיו והתבוננותו סביבו, ועיקרו ענייני-חולין ומצוקות-מלח-מה. עסקי פרנסה ואמנות-תיאטרון, עלילות אהבים ושיבות בתי-קפה וסעודות ומשתה יין; וגיבורי הספר רובם גויים או יהודים המשתדלים להידמות לגויים, ובניהם, מתוך פאטריוטיות מדומה ל"מולדתם" המאמצת נהרגים למענה בשדות-הקטל (כמדומה שב-ענין זה נשמעת געימה אירונית-סארקאס-טית של עגנון המספר המבוגר המודע כבר לתוצאותיה הרות השואה של נאמנות פאט-ריוטית זו לגרמניה), ומיעוטם של גיבורי הספר הם יהודים כשרים, פליטי-חרב ועיי-רות שנהרסו, ואף כאן אין מוצאים מנוח ופרנסה בכבוד, ואין להם מקום וקיום תחת השמש.

נמצא: הספר שנכתב בנסיבות גורליות-כפייתיות מצייר מציאות של עיתות-מלחמה ושינוי סדרי עולם וחיים, ואולי משום כך געימת-הדיבור של המספר ספוגה על הרוב במין מלאנכוליה ופסימיות קוהלתית של "הבל הבלים הכל הבל". לקורא מתברר, שלמעשה אין דעת המחבר-המספר נוחה לא רק מתוצאות התבוננותו בעולם, אלא מעצם ההתבוננות הזו ותוצאותיה, כלומר מכתובת הספר עצמו. שכן לפי הלך הרוח המשועם, מלאנכולי ומיואש שבו הוא שרוי, ומתוך רמזי דברים של המספר הסקפטי ה"כלוא" בחנות בעל-כרחו, מוטב לה ליצירה זו לולא נכתבה כלל. התחושה של בטלה-מאונס, תיפלות וחוסר-טעם בכל המעשים שהוא עושה בחנות הריקה שאין בה אפילו "פיסת אות עברי" כדי "להעביר את הזמן" המבוזבז מתבטאת במשפטים כגון: "לא ידעתי מה אעשה", או "בקשתי לי ענין אחר להעביר זמני בו", וכן "מעתי מה אעשה ובמה אקצר את הזמן", או "ביקשתי לי ענין אחר לבטל על ידו המחשבות הרעות ולא

א אין ספרו החדש של עגנון ("בחנותו של מר לובלין", הוצאת שוקן, תשל"ה) שייד לקט-גוריית הסיפור המיטאריאליסטי (או הסורי-אליסטי אבסורדי); בכל זאת דומה שמצויים בו יסודות מספר המשייכים אותו לסיפורי "ספר המעשים" מבחינת המצב הכפייתית המזור, האונס את הגיבור-המספר ללכת בדרך שלא נתכוון לה ולעשות מעשים שלא חפץ בהם (כגון בסיפורים "פת שלמה", "האוטובוס האחרון", "פי שניים", "הפנים לפנים". זוהי בעיקרה סיטואציית-המסגרת של הספר.

כבר בפתחה מדגיש המספר: "לא חשב-תי לבוא לעירו של מר לובלין ולא עלתה על דעתי לבקר את מר לובלין — — — ולבסוף באתי לעירו של מר לובלין ובאתי אצל מר לובלין" (25). לבסוף התגלגל למצב המביך, שביום חשוב וגורלי מאד בשבילו, בערב שבת שחל בו יום פטירתו של הרמ-ב"ם, נעקר מהרגלו הקבוע "לשלוש את יום פטירתו של אדוננו הרמב"ם ז"ל, שלישי בספר ההלכות ושלישי בפירושו למשניות ושלישי בספר מורה נבוכים ובשאר החיבורים שבחכמת הנפש ובעניני הגוף — — — אירע שאותו היום ערב שבת היה ויצאתי לשוק ליקח לי צרכי שבת — — — וכן ליכנס למרחץ לכבוד שבת. אירע שדרך הילוכי נכנסתי לראות את שלום מר לובלין ונותרתי אני בחנותו של מר לובלין ואין כאן פיסת אות עברי ואין צריך לומר פפרי רבינו ז"ל" (41; ההדגשות שלי. — ש. כ.). היינו, עקב ידו של המקרה העיוור ("אירע") נשתבשו תכניותיו ונגזר עליו להיבטל מתל-מודו ומחכנותיו לשבת ולבזבז את זמנו היקר בהשתקעות בהרהורים ובדמיונות, בהתבוננות ובחקירות בטלות בסובב אותו, ומתוך כך לכתוב את הספר שלפנינו, המט-

אליבא דהמספר, החל במגעו הראשון עם לייפציג, שולט המקרה העיוור בצעדיו. המקריות המפתיעה בלבד היא שזימנה אותו לראשונה בברלין עם בן עירו הסוחר האמיד מר לובלין; אותה מקריות עצמה שוב זימנה אותו עמו בלייפציג, שעה שנגזר עליו לעזוב את העיר שלא אבתה לקלטו ומר לובלין הפך את הגזירה הרעה על פיה. והנה למרבית האירוניה, אף פגישתו עם ר' יונתן "רבם של קהל יראים" בלייפציג, (שהוא הדמות האנטאגוניסטית למר לובלין המתבולל, המתכחש לעברו ולעירו) נתקיימה רק הודות למקרה העיוור, ובשעה שהגיבור השתוקק בכל לבו למצוא אדם שיסייע לו לחזור אל תלמודו, שכן לדבריו – "עייה הייתי מקול שאונה של ברלין ומחקר המלבושים ולא מצאתי במה להשיב נפשי. – – – באתי לחדרי ופתחתי גמרא, ולא נענתה לי – – – ימים שעזבתי אותה עזבה היא אותי כפליים" (26). על כן שמח מאוד בפגישתו עם ר' יונתן ("השם נתן"?) והבטיחהו ש"אם ירצה השם בקרוב אבוא ללייפציג ואבוא אצל מר ובכל יום אחר תפילת שחרית אבוא לביתו ונרוץ בגמרא" (27). אך מסתבר, שאותה יד גורל מוזרה שזימנתה לו עם ר' יונתן בברלין היא היד שערכבה אותו כביכול, ביום באו ללייפציג מלבקר אצל ר' יונתן כחפצו, ובמקום זה זימנה אותו דווקא עם מר לובלין, אותה פגישה היתה כידוע הרת-תוצאות לגביו: כתוצאה ממנה "נתקע" לבסוף בחנותו של מר לובלין, בלא יכולת לקיים את מנהגו, רצונו וחובותיו.

הצירוף המוגזם של נסיבות מקריות שאירעו לו למספר בהסיטן אותו מדרכו ומכוונותיו הטובות, והביאוהו למבוי הסתם בחנות, מעורר מיד חשד שאין כאן מקריות כלל! ואמנם, עגנון כדרכו החמקמת חושף את שורשי האמת הזו, תוך כדי גילוי טפח וכיסוי טפחיים, כאשר הוא מתמודד עם השאלה של זיווג בין המחשבה למעשה. בלילו הראשון בלייפציג, לאחר שיד המקרה ה"טוב" (או ה"רע", תלוי כמובן בהשקפתו האמיתית הנסתרת של המספר-המחבר) זימנתהו עם מר לובלין והלה גמל עמו חסד רב כשהסדיר את מגוריו בעיר, שוכב הגיבור בחדרו במלון ומהרהר באותה "מקריות" מוצלחת ופוסק מיד בפסוק ממשלי: "מה מציעי נבר ואדם מה יבין דרכו" (31). אך

מצאתי, ועוד: "התרעמתי עלי ועל מחשבותי שנגררו אחר חקירות של הבל שאנשים בפלים מוציאים בהם זמנם" (ראה שם ה"מסה" על הזמן, עמ' 107). בקיצור, כל מעשיו בחנותו של מר לובלין, כולל כתיבת הספר בשם זה, לדעתו אינם אלא בזבוז זמן יקר ומעשה תיפלות והבל, במיוחד לאור ידיעתו כי "אין המלים סובלות שמוציאים אותן לבטלה. לא לתוהו נבראו המלים" (117). ומוטב היה למספר הנדכא לו היה יושב ועוסק במקום זה בלימוד תורה ומש"ל בספרי החכמה של הרמב"ם ז"ל (ובעיקר קר ב"מורה נבוכים"). אם כן, מדוע וכיצד נקלע המספר למבוי סתום בחנותו של מר לובלין, ולעסוק ביצירה שלא חפץ בה? וכיצד "אירע" לו מה שאירע? האמנם רק ידו של "המקרה הבייש" גרמה לכך?

מסקנה נוחה זו אינה מניחה את דעתו משום מה, והוא אינו מניח לשאלה. הוא מעלה אור בחדר ומתיישב במיטתו ואז "נפל תר" גומו של פסוק לתוך פי, רגלוהו דבר אינש אינון ערבין ביה. לאחר דמתבעי תמן מובי- לין יתיה". אולם גם בכך לא ניחא לגיבור והוא מהפך בפסוק בפעם השלישית בתרגומו "ללשון הקודש, רגליו של אדם ערבות בו, למקום שמתבקש לשם מוליכות אותו" (שם).

ברם, גם לאחר שבריר את הענין בגירסה משולשת זו, עדיין לא נחה דעתו של המספר-החקרן, ולמעשה גבר בו אי-שקט פנימי ומחשבותיו מטלטלות אותו ואינן נותנות לו מנוח: "פקחתי את עיני והעליתי את הליכות הזמן ומעשי אני". מתוך כך הוא חוזר ומטפל בפסוק הנ"ל בפעם הרביעית: "אמרתי אני לעצמי (לשון בנוסח קהילתי מובהק...), בגלל הרב ר' יונתן באתי ללייפציג לסוף לא הלכתי אצלו אלא אצל מר לובלין – – – אי אפשר לומר שאין בין מחשבה למעשה ולא כלום, לגבי אני ספק אם המחשבה הי- מעשה מצטרפים זה לזה" (32). ברם, היתממות ערמומית זו אינה יכולה להימשך בלי סוף, שכן המחשבות הכמוסות טורדות את הדעת ואינן מניחות לו להמשיך בכוביו. "לישון אני צריך, לעצום עיני אני צריך, כדי שלא אראה במחשבות הבאות עלי לטורדני משנתי" (שם, שם). ומתוך דחף כפייתי פנימי זה הוא חוזר איפוא לפסוק הנ"ל בפעם החמישית: "אם אני רוצה לפרש לי את הדבר אני מפרשו במאמרם של חז"ל (במס- כת סוכה נ"ג, – ש. כ.) "למקום שאדם מתבקש לשם רגליו מוליכות אותו" (33). מה בין גירסה זו לבין קודמותיה. מה פירוש מתפרש לו למספר הפעם?! מאומה כמובן, לבד מן העדות על כוחה של האמת הגסתרת המפעפת בתוכו ומנסה להיחזק ולפרוץ החוצה בעל-כרחו, למרות נסיונותיו ליישנה ולבטלה.

לבסוף, כאשר נדמה לו כי הצליח להערים על האמת ולהבריחה ממחשבותיו, מתפרצת האמת בכדרך אגב, כאשר הוא מודה מתוך אגות רוחה דווקא, כמה טוב לו שנחלץ מברלין המעיקה וכמה רווח לו שנמלט מעי- סוקו בחקר המלבושים (38) וכמה נעימה לו ישיבתו בלייפציג: "לייפציג ישיבתה טובה. אינה מטריחה הרבה על יושביה ואפילו אדם שכמותי מוצא בה את ידיו ואת רגליו.

כל מקום שאני מבקש לילך לשם רגלי מדי- ליכות אותי"!! (34). אכן, יצא המרצע מן השק, ונתגלתה סוף סוף האמת! מתברר שדווקא בלייפציג, בחברת יהודים מתבול- לים מסוגו של מר לובלין, אנשים שכל הווייתם שקר וכזב, צביעות והתבוללות פיי- זית ורוחנית, דווקא שם נוח וטוב לו, ומח- שבתו מצטרפת למעשיו, כלומר, הוא שלם עם עצמו ורגליו עושות את רצונו ומוליכות אותו לאן שלבו חפץ באמת! ושם, שלא כבברלין, רשאי הוא להתברר בחברת יהודים כמר לובלין ורעייתו, או בחברת שכניו ועוזריו הגויים, ואינו אנוס להתעסק ב"חקר המלבושים" – "והרי בזמן שאין גופו של אדם נחשב לכולם מה השיבות למלבושיו של אדם? ודאי עוד מטעמים אחרים מתיירא הייתי משיבת ברלין" (38).

נמצא שברייחתו מברלין ללייפציג, בעיקר משום שחפץ להסתלק מהתעסקותו הכפייתית ב"חקר המלבושים" (להלן יתברר מה מש- מעותה של התעסקות זו) נעשתה מתוך כוונה מכוון, כמוה כברייחתו מתלמודו (ימים שעזבתי אותה עזבה היא אותי כפליים...), וכהתחמקותו מלימוד גמרא בחברת ר' יונתן, והימנעותו מלימוד בספרי החכמה של ה- רמב"ם – הכל נעשה מתוך רצונו החופשי ומתוך בחירה, ואין כל "מקריית" במהלכיו. ואותה העמדת-פנים של אונס וכפייה, אינם אלא התחסדות וגניבת-דעת! נמצא ש"המק- רה הביש" שאנסהו כביכול להיכלא בחנותו של מר לובלין לא היה מקרי, אלא אף צעד זה נעשה מתוך מחשבה תחילה (רגלי מולי- כות אותי לאן שלבי חפץ!). ולמעשה, מצב הכליאה בחנות הריקה נבחר במכוון כדי לשקף את מצבו הקיומי המהותי של הגיבור, שהוא מצב של אבדן-דרך ובטלה ויאוש, מצב ללא מוצא!

ג

ושאלת רק השאלה: מדוע היה עליו לכחש ולאחז את עיני הקורא ב"כוונותיו הטובות" המושמות לאל?! ומה בכך שנמאס עליו לעסוק ב"חקר המלבושים" ובלמוד תורה, והוא מעדיף עליהם חברת נשים קלות-דעת ומטריפות לב גברים מסוגה של לזיה לוטה למקי, ובילוי בתיאטראות בחברת אישים כמר לובלין ורעיו הדומים לו, ובשיחות בטלות עם כל מיני בני-אדם בלייפציג – במקום להקדיש זמנו "לרוץ בגמרא" (!) בחברת ר' יונתן וחסידים ויראי ה' כמותו?

(וברור שהתירוץ הקלוש שנמנע ממנו הדבר עקב ההפרעות הרבות משום ריבוי הדינים בעקבה של מלחמה – תירוץ של סרק הוא כיתר תירוץ; שם 114).

אם כן, מדוע ביקש המספר לצעף את כוונותיו האמיתיות ולתלות את כל אשר "אירע" לו ב"מקרייות" וב"אונס"? ומהי האמת הגדולה ורבת-העצמה שהמספר מש-תדל כל-כך לכסות במסווה הכוזב? מסתבר, מאחורי כל זה מסתתרת האמת התיאודיק-טית הנוקבת, שעגנון מרבה להתחבט בה ברוב יצירותיו, בלא אומץ להתמודד עמה במישרין, והוא מצעפה בצעיפי צעיפים וכי-סויי כיוסיים: זוהי שאלת הנהגתו של עולם ודרכו של אדם בעולם, תכלית חייו ומעשיו. זו ההתלבטות הנוראה של אדם ויהודי בער-לם שהמלחמה, ההרס והמוות משתוללים בו, עולם שנתמוטט בו הבטחון והוודאויות ונתערערו היסודות המוצקים של מסורת ומורשת אבות. במציאות גטולת חסד ורח-מים שאין למצוא בה עוגן הצלה ונקודת-אור, היאך יפלא לו האדם דרכו באפלתה? היכן יימצאו לו מצפן ומצפון אמיתי שיאירו לו ויכוונו דרכו? (כפי שהאירה לו פעם בעבר "גחלתו" של רבי יעקב שטרן). ומעבר לשאלות חמורות אלה מפעפת השא-לה הכפירתית הנוראה – שמא בעולם אבסורדי זה אין השגחה אלוהית כלל?! ואז לא "מזי מצעדי גבר" – אלא איש הישר בעיניו יעשה?!

ואם זוהי המסקנה ממצייאות נעדרת השג-חה אלוהית, לשם מה ללמוד תורה ולשקוד על הגמרא ועל ספרי החכמה של הרמב"ם? ולשם מה יקיים יהודי מצוות, אם אין שר ועונש בעולם? (בהקשר לנושא זה הוא מעלה את בעייתם של הזוג זלצמן, בעלי בית-הקפה בלייפציג, שלמרות גדיבות-לבם וצדקתם הרבה, ולמרות הקושי העצום שנת-קלו בו בקיום מצוות-שבת כהלכתה "בעיר של גויים שיהודים שבה רובם פרקו מעליהם עול מצוות ומשתדלים להיראות לגויים – – כמה יגיעות יגע כדי לקיים יהדותו" (99). עם כל זאת הוא נחשב לחוטא גמור מנקודת המבט ההילכתית החמורה (104) וחסדי העיר מנדים אותו מקהלם. ומות בנו במלחמה נחשב לו כעונש על חטאיו). ואם כזהו המצב, ובזמן "שאינו גופו של אדם נחשב לכלום מה חשיבות למלבושיו"? ואז ברור שאין גם טעם לעסוק ב"חקר המלבושים", שהוא כפי שמתברר למעשה – חקר תכונות

והמות הפנימית האמיתית של האדם כפי שהוא מתחת לכל המסווים והכיוסיים, ומוטב איפוא לעסוק בהבל וסרק, במציאות השק-רית הכוזבת, בבני-אדם עטויי מסכות של צביעות וזיוף, בקיצור – לשבת בחנות הריקה ולהתבונן מבעד לחלונה החוצה אל "התיאטרון הגדול" של העולם, שכולו אחיות-עיניים ומרמה, במקום להתבונן פנימה – באמת המהותית והמטאפיזית ש-מתחת לכל המסכות והלבושים, בשורשי-הדברים ויסודם.

ד
אם חשב הגיבור-המספר להמלט ממחשבו-תיו האמיתיות, ומהתעסקותו בשורשי-האמת על ידי התעסקות של הבל וסרק בחנות הריקה, מתברר לו עד מהרה להותו הרבה כי גם שם אין הוא יכול להמלט מעצמו. ואם זנה את התעסקותו ב"חקר המלבושים" בברלין, מסתבר כי נכפה עליו לחזור ולהת-עסק בו גם בלייפציג ודווקא בחנותו של מר לובלין שכן "אין אדם מפקיע עצמו מעצמו, – – דבר זה כלפי עצמי אני אומר. כלפי הספר ששיקעתי את עצמי בו מיום שירדתי לחוצה לארץ ואם תמצא לומר מיום שעליתי לארץ ישראל (! – כלומר, "חקר מלבושים" רודף אותו מאז נהיה לאיש ולסופר!) אף על פי שגנזתי עדיין כאילו פתוח הוא לפני ועדיין המלבושים עושים בי כבימי עיסוקי בחקר תכונתם. הרי שאני רואה אדם – – באים מלבושיו ואומרים לי בוא ונשיחה בו. איני מספיק להביט בו עד שהם מגלים לי כל פתרי (!). עמום סוד המלבוש. אין המלבוש מגלה סודו לא לעושי ואלא ללובשיו. ואילו אני שאיני מסתכל בנפש אדם מחמת דרך ארץ – – דווקא לי בחרו להראות לי נפשו של אדם. אוהבים הם השכלים העליונים (!?) את גמוכי הרוח, – – את שפלי הברך שאינם מגביהים עיניהם למעלה מעצמם (!) – – מיד נפשו של אדם נראית להם מתוך המקיפים כשהיא עירומה בלא כיוסייה" (40).

המספר-המחבר מרמז כי תכונתו המיוחדת כאמן-חוקר, לחדור לנפש הזולת מבעד לכי-סויי ומסכותיו, באה לו למעשה מתוך ידיעתו את עצמו! ואמנם מסתבר, שמתוך שהוא מודע למעשי ערמומיותו וההיתממות, והצידקנות שהוא מאחז בהן עיני הבריות, הוא מסוגל לדעת גם את צפוני לבם של אחרים: "רבות מחשבות בלב איש. אם אנו

לפתע מהמלחמה, והיא כיהודיה כשרה באה ללייפציג כדי לקיים מצוות טבילה במקווה – שאין בעירה – ומתוך כך הפסידה את הרכבת חזרה לביתה ולבעלה, משום חשש חילול-שבת חלילה; 51).

בתוך הקטיגוריה החריפה שלו (המוסויות כמובן במלים מיתממות ורכות יותר, כדרכו) על מעשי רשע, עוול והתחסדות, ותוך כדי הוקעת צביעותם של השחקנים הרבים, הקטנים והגדולים, המקצועיים והחובבנים כאחד, כולל הוקעת חייו השקריים של מר לובלין עצמו, כפי שמתגלה מתוך וידויו לאחר הסעודה ושתיית היין בחברת המספר (יצא יין יצא סוד), מקדיש המספר תשומת לב מיוחדת לארבעת האומנים הגויים, שכני חנותו של מר לובלין, ומציגם כמין גלעד רפאי של העבר השלם, השורשי והטוב. דמויות אלה מצטיירות בעיניו בדמויות אמיתיות ואיתנות אך הנוזות ומפוזרות (במקביל להן יעלה בפרק האחרון של הספר, את דיוקנו הרפאי של העבר היהודי הטוב והשלם, בדיוקנו החנוט של מר יעקב שטרן, הוא "כוכב יעקב" מלשעבר, כלומר כמין דמות ייצוגית-סמלית של כנסת-ישראל סבא שבגולת גליציה ומזרח אירופה, ששב-קה חיים לכל חי, ואורה אבד עמה).

אין זה מקרה שהאדם היחיד בספר, המב-קש אף הוא כמספר את שורשי האמת וה-אמונה, ובלב תמים דווקא, שמו "יעקוב" ואף הוא מתעסק ב"מלבושים": מלבושי עור, שהמספר מרמז בבהירות על הקשר שבינם לבין לבוש אדם וחזה בגן-עדן (שם, 69-70). גם שם משפחתו של הרצען "וויינ-וורצל" – שורש עינב, או היין הטוב המשו-מר – וגם חלומו החוזר על התקופה התמימה בטהרתה בגן-העדן, מרמזים על הסמליות שהמחבר מעניק לו כמין אנדרטה של שלמות גויית, במקביל ליעקב שטרן, שהוא כמין סמל ואנדרטה של היהדות השל-מה האבודה. אגב, אופיני מאוד לעגנון לעצב סיטואציה אירונית-עצמית חריפה דו-משמעית, כאשר בהלום גן-העדן של וויינ-וורצל הוא משרב ב"טעות" (!?) את תואר דיוקנו שלו כמלאך מורה-הדרך לנתיבות האמונה והאמת הטהורה: "הגן גן העולם ועצי הגן האמונות השונות, והעץ זה סמל האמונה האמיתית, ופריו פרי אמת, ואתה יושבת בתוך הגן תחת העץ ונתת מפריו לכל הניצבים עליך" מספר לו וויינורצל את חלומו (שם, 138).

מסתכלים בפני אדם אין אנו יודעים את מחשבותיו" (31), ורק הוא יחיד-הסגולה בעל "העין השלישית", אפילו כשאנו מת-כוון לכך "באים מלבושיו (של אדם) ואומרים לי בוא נשיחה בו. איני מספיק להביט בו עד שהם מגלים לי כל סתריו".

הנה כי כן, למרות שהוא מנסה לטפל בקליפות החיצוניות, בארעי ובחולף הנגלה לעיניו מבעד חלון בית הכלא שבחר לו מרצונו, ולמרות שהוא מתחמק מלעסוק באמת המטאפיזית, ובערכים ובמהותיות האמיתיים – בעל-כרחו באות מחשבותיו וכופות עליו לחשוף את האמת מכיסייה. וכשהוא משיט את מחשבותיו אל שחקני הבמה הגדולה של "תיאטרון העולם" הנגלה לעיניו מבעד לחלון "בית כלאו", הוא מער-טל את כולם מכיסייהם ומסכותיהם, וחושף את צביעותם וכזביהם ודן אותם לחובה או לזכות – הכל לפי מעשים וכוונות אמיתיים. באותה שעה הוא דן לחובה בין השאר, גם את התעסקות ההבל שלו בספרים עתיקים שאין לרדת אל שורשי-סודותיהם, והוא דן לגנאי את ההתעסקות השקרית במלים בכלל, המדוברות או הכתובות (בין אם זו התעסקותו השארלאטאנית "מדעית" של נאדילשטיכר במחקריו, ובין אם זו כתיבת השירים הנבובים של העלמה גרטי הנינגס, ואפילו, כאמור, את התעסקותו "הבטלה" כביכול, ביצירת ספר קוהלתי זה עצמו), שהרי אף המלה כמו המלבוש, אם היא מלת שקר היא עלולה לקרוס בכל רגע מחמת נביחותה וכזביה, וקלונה יתגלה ברבים.

בתוך שאר גילוייו והוקעותיו הוא דן לחובה גם את פסקי-הדין המחמירים של ההלכה היהודית, שבה לעיתים קרובות "גור-קב הדין את ההר", ובמקום להיות תורת-חיים, נהפכת לעיתים התורה למלכודת-מוות לאדם הפשוט והתם, שאינו יכול להת-מודד עמה (בענין זה הוא מביא כמה דוגמ-אות, והאחת, בענין הזוג זלצמן, כבר הוזכרה לעיל, וביחס לנושיות אבסורדית כזו הוא מביא גם את סיפורה של העלמה הנוצרית עדינת-הלב אילסכן טומר שרצתה להתגייר ולהתחתן עם בעל-מום אומלל שמוחו רופס ואף נערה יהודיה לא תסכים להינשא לו; ואולם הרבנים לא הסכימו לגיירה "שאומ-רים לשם אישות היא מתכוונת" – 133 – בדומה לזה הוא מספר על מקרה של האשה ה"עגונה" מנורדהויזן, שלאחר היעדרות ממושכת של למעלה משנה, חזר בעלה

הקטיגוריה החריפה שמשמיע הגיבור-המספר, "האמן בעל העין השלישית", החושף את שורשי-האמת מבעד לצעיפי-השקר הרבים העוטפים אותה, צריכה למעשה להסביר את בעייתו שלו, ומדוע הגיע לאן שהגיע – לאותו מבוי סתום של אינ-מוצא, כביכול, בחנות הריקה של מר לובלין. לפיכך, למעשה, "מגוייסת" הקטיגוריה על החזן, לצורך הסניגוריה על עצמו, שמתוך שהוא מוקיע את מצבו הקלוקל של העולם האופפו, הוא פטור כביכול מלחשוף גם את פגמיו ושקריו שלו. אך מסתבר שלא סגי בכך. כל עוד לא יודה ויתודה בפה מלא על "חטאיו", לא יחוש בקאטארזיס (בהתמקרות). הוא יוסיף להתענות ביסורי מצפון, שכן מחשבותיו שהרחיקו גודו בחזן, חוזרות לבסוף אליו פנימה ודוחקות בו לתת כעת דין וחשבון על האמת הנסתרת שלו, והוא יודע שאין לו מנוס מכך: "הנפש אם פיקחת היא בורחת מעצמה אל עצמה, אינה פיקחת נקלעת היא ממקום למקום ואינה מגעת לשום מקום" (41).

וכאשר מגיעה "שעת האמת" שלו, מרוב מבוכתו ואימתו מפני תהום הכפירה והספקנות הצפונים במחשבותיו, אין הוא מעז להתייצב לפניה לבדו, והוא מחפש סיוע או "שופט" שיאזין לוידויו המאקאברי, במידת הרחמים. לפיכך הוא פונה אל פיתרון סוריאליסטי (שוב יסוד מסיפורי "ספר המעשים" ומעלה באוב את מי שהיה רבו ומורו-הו לשעבר, את מר יעקב שטרן, שמשך עליו חסדו וידידותו תמיד, והיה לו כ"גחלת" המאירה בימי בחרותו (מתברר שזו הסיבה שנשאר בחנות גם לאחר שלכל הדיעות מילא את חובתו כלפי מר לובלין). הופעת יעקב שטרן בחנות מתוארת אמנם מתוך הדגשה יתירה על צביונו הרפאי, שכולו עפר ואפר. "הצצתי עליו. עיניו עצומות היו וכמין גוון משונה כיסה אותן – כשחזרתי ונסתכלתי בו ראיתי שדומה הוא לאותו הגון שאנו רואים בחרפים שהיו טמון-נים באדמה, שמרוב ימים שהיו טמונים באדמה הוסיפו על עצמם כמין גון של כסף ושל עפר" (181). אולם אותו זקן סומא, חודר בעיניו המתות לצפוני לבו הכמוסים של המספר (אף סצינה זו דומה לכמה מסיפורי "ספר המעשים", ודמותו של יעקב כאן דומה מאוד לדמותו של יעקב צורב בסיפור "האוטובוס האחרון") והריהו ממתין

בסבלנות ובדממה עיקשת לוידויו. ברם, אף בשעת-אמת גדולה זו, שלה ציפה המספר, אין הוא מסוגל לדובב את האמת המסעירה את נפשו, והוא ממשיך להתפתל בתחבולות הרמיה וההיתממות שהוא רגיל בהן, ולא עוד אלא שהוא מנסה לאחו גם את עיני מר שטרן בתעותיו וב-סיפורי מעשיותיו, ומנסה להחניף לו ולפייסו בהעלאת זכרונות מן העבר הנאה של עירו האהובה. אולם הלה אינו נפתה ואינו מרפה מן המספר ואינו מניח לו להסתתר מתחת למסכת שקריו. בשתיקתו האילמת-הרועמת הוא מגנה את המספר על תעלוליו, והלה אינו מסוגל לחמוק עוד מוידויו. בשעה זו מבקש המספר לשווא את "עין" האור של יעקב שטרן, אותה ציגריה שהיה מצית בעבר ש"מחזיקה היתה את אפרה עד סופה ועין של אש היתה מציצה מתוך האפר, כאותה שהיתה מתגלית בימים עברו בליל ראשון לפליחות – – והיא מציצה לר-אות שמה עשו ישראל תשובה – – מפני הציגרה שנעלמה לא נראתה אותה עין. – – דומה היה עלי כאילו לקתה עינים של ימים עברו, כאילו כבה אור הימים!" (69). אור העבר שככה מטיל את צלו על ההווה ומעכב את המספר מלעשות תשובה. המספר סבור שעמלו לתוהו ולריק, אין עוד טעם לתשובה ואין עוד כרך למאומה. אם אבד אורו של העבר, ויעקב שטרן אינו יכול להאיר לו את דרכו במחשכי-מבוכיו, מה יעשה המספר במצוקתו? בשעה מרה ונואשת זו הוא נאחז לרגע בתקווה הנאה לעתיד. הוא מצייר לפני מר שטרן את הקמתה של אוניברסיטה עברית בירושלים, עת שחוקרים, מדענים וחכמים יעבדו בה ויכתבו ספרי מחקר בעבריות. "יעברו נא ימי המל-חמה ונעשה אוניברסיטא בירושלים. כלום עלתה על דעתנו לימים שכאלה" (184). אך גם חלום נאה זה קורס תחתיו ביאושו של המספר הזקן (כמדומה ש"פרק אחרון" זה נכתב לאחר פרקי הסאטירה החריפים-מרים ב"שירה" על מלומדי האוניברסיטה העברית בירושלים וחכמיה...). ואוירת "הבל הבלים הכל הבל" מעיבה על הכל. גותרת רק המחשבה על המוות.

ואכן, בשעה זו חולם המספר חלום מב-עית, המעלה סוף סוף דמעות מרות של תשובה בעיניו: בחלומו הוא רואה את אביו מתאבל, וכשהוא שואלו: "אבא על מי אתה מתאבל? אמר לי, עליך בני אני מתאבל"

(184), מיד מוציא האב מן הארון את הספר "היד החזקה", וכאן לפתע חל המפנה המקווה – הבן חוזר בתשובה (למראה "היד החזקה" שבידי אביו, מה שלא עלה בידו של "מורה נבוכים"...). ואומר: "אם כן לא אבד היום. אם כן אלמד הלכה אחת או שתי הלכות בספר הרמב"ם" (185). כאן מתרחש שוב משהו אופיני לעגנון, כשולפתע נהפך לו ערב שבת לערב יום הכיפורים: "השקפתי על לוח השנה – – וראיתי שערב יום כיפור היום" (185). ומאחר שתוקן חטאו וכופר עליו ביום הכיפורים, מתעודד המספר ואומר: "נתרווח לי ואמרתי למר שטרן, כבר למקי בא, והרי אנו פטורים מלשמור בחנות. מעתה יכולים אנו לילך לכל מקום שאנו רוצים – – (שוב מוטיב ההליכה לאן שהלב חפץ... אך עתה מובטח בה שטובה וכשרה היא...) והוא מוסיף שם ואומר: "איך היו אומרים בעירגו, אם המ־תנת לא לשווא המתנת" (187). היינו, ביקורו של מר יעקב שטרן בחנות לא הכזיב אחר ככלות הכל, וכשנעלם אחרי מילוי שליחותו, מודה המספר בפה מלא: "כאן במקומות שלנו עדיין השקר מכובד על הבריות. שם במקום של אבותיו כבר אבד השקר את חינו" (סוף הספר). כלומר, לאחר

דרך העקלקלות שעשה הגיבור-המספר עד הנה, ההתבוננות במציאות העכורה, והקטיגוריה על העולם המסולף והמלא שקיים ועיוותים, ומתוך התמודדות כאובה בין העבר וההווה, ומתוך אימי התהום שבכפירה וניהיליזם – חוזר המספר לבטוף בתשובה בעל כרחו לגוכח קרבת המוות ו"היד החזקה" שבידי אביו. רוחו של העבר הגדול, אפילו שהוא מאובן וחנוט, כוחו והאוטוריטה שלו גוברים לבסוף על אימת ההווה ואשל-יות העתיד גם יחד.

הגיבור אובד הדרך מצא את מצפנו ומצפוננו באישי העבר הגדולים (הרמב"ם, יעקב שטרן ואביו). נתברר לו: ב"זכויות" עירו המופלאה ועברה, שהן עובדות ועדויות ואמיתות שהוכחו למעלה מכל ספק (והמספר חוזר ומספרן ומנכחן במשך שעת ביקורו של מר שטרן בחנות), ובאותם קברי העבר של צדיקים שבזכותם נעשים ניסים לישראל (כסיפורה של האלמנה היהודיה והגוי הרע בפתיחת הפרק האחרון, שהוא הסיפור המסיים את הפרק) – טמונים כוחו ועוצמתו וודאותו הבלתי-מעורערת של העבר. ולכן רק הוא יכול לשמש אבן-בוחן לאמת ולשקר, לתורת-חיים ואמת, או להבדיל, לחיי הבל וריק בחנות הריקה.